

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

प्रकरण पाचवे

उपसंहार :-

“ ‘पावनखिंड’ आणि ‘महारूद्र बाजीप्रभू’ या कादंबऱ्यांचा तुलनात्मक अभ्यास” प्रस्तुत लघुनिबंधामध्ये केलेला आहे. तो अधिकाधिक वस्तुनिष्ठ व व्यापक कसा होईल याकडे जाणीवपूर्वक लक्ष दिले आहे.

प्रकरण पहिले :-

‘मराठी कादंबरी’ या पहिल्या प्रकरणामध्ये कादंबरीचा उदय, व्याख्या, विकास यांचा आढावा घेतला आहे. मराठी साहित्यामध्ये कादंबरी विश्व कसे समृद्ध होत गेले याचा विचार केला आहे. कादंबरी हा साहित्यप्रकार आधुनिक असला तरी त्याचे बीज फार जुने आहे. समाजजीवनाशी व्यापक नाते जोडणारा असा हा वाङ्मयप्रकार आहे. कादंबरी हाच एक वाङ्मयप्रकार असा आहे की, ज्यामध्ये ‘व्यक्ती’ ला असणाऱ्या अनेकविध परिमाणांचा साकल्याने उपयोग करता येतो. ‘महायुद्धा’ सारख्या व्यापक ऐतिहासिक घटनेपासून तो व्यक्ती-व्यक्तीमधील नाजूक भावसंबंधाचा अंतर्भाव असणारे कोणतेही अनुभवविश्व कादंबरीच्या पटावर चित्रित करता येते.

कादंबरीच्या उदयाबरोबरच या प्रकरणामध्ये अनेक समीक्षकांनी कादंबरीच्या ज्या निरनिराळ्या व्याख्या मांडलेल्या आहेत, त्यांचा उल्लेख येथे केलेला आहे. १९२० ते १९९० या कालखंडात मराठी कादंबरीला एक नवे व वेगळे वळण मिळाले. तिचे क्षेत्र व्यापक व विशाल बनले, या कालखंडातील कादंबरी अधिक सूक्ष्म व सखोल बनली. याला कारण म्हणजे या काळात देशात आणि समाजात प्रचंड उलथापालथी झाल्या. पहिले महायुद्ध संपले होते. कथानकापेक्षा कथानकातील व्यक्तीचे ‘मनोविश्लेषणात्मक’ दर्शन घडविणे साहित्यिकांना व वाचकांनाही आवडू लागले. मराठी कादंबरीच्या जन्मामुळेच ‘कादंबरी’ या वाङ्मयप्रकाराचा १८५० ते १९८० या काळात विविधांगी विकास झाला. उदा. वैचारिक,

कलात्मक, प्रचारात्मक इ. या विकासासाठी अनेक कादंबरीकारांनी आपले योगदान दिले. यातूनच विकासाचे विविध टप्पे पाडण्यास सुरुवात झाली.

१८८५ पूर्व (मराठी कादंबरीचा आरंभकाल)

हरिभाऊ आपटे कालखंड (१८८५ ते १९२०)

फडके युग (१९२० ते १९५०)

१९५० ते १९७५

यावरून आशयाच्या स्वरूपानुसार विविध प्रवाह निर्माण झाले. त्यामध्ये अद्भुतरम्य कादंबरी, ऐतिहासिक कादंबरी, पौराणिक कादंबरी, सामाजिक कादंबरी, राजकीय कादंबरी, चरित्रपर कादंबरी व आत्मचरित्रपर कादंबरी, ग्रामीण कादंबरी, प्रादेशिक कादंबरी आणि स्त्रीवादी प्रवाहामध्ये अनेक लेखकांनी आपापल्या वकूबानुसार विविध समस्या मांडण्याचा प्रयत्न केला.

आपल्याकडे कादंबरीचे विविध प्रकार आहेत. त्यातील ऐतिहासिक कादंबरी हा एक महत्त्वाचा प्रकार आहे. या प्रकरणामध्ये ऐतिहासिक कादंबरी, तिची व्याख्या, स्वरूप आणि प्रेरणा या बाबींचा अभ्यास केला आहे. 'मोचनगड' ही पहिली ऐतिहासिक कादंबरी आहे. त्यानंतर आजपर्यंत अनेक ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या. अनेक समीक्षकांनी ऐतिहासिक कादंबरीच्या व्याख्या केल्या आहेत. त्याचाही आढावा या प्रकरणामध्ये घेतला आहे. ऐतिहासिक कादंबरीचे स्वरूप कसकसे विस्तारित होत गेले आणि ऐतिहासिक कादंबरीच्या निर्मितीमागे ज्या विविध प्रेरणा कारणीभूत ठरल्या त्याचाही अभ्यास या प्रकरणामध्ये केला आहे.

प्रकरण दुसरे :-

'रणजित देसाई व अरविंद दाढे यांचे वाङ्मयीन कर्तृत्व' या दुसऱ्या प्रकरणामध्ये दोन्ही लेखकांचा थोडक्यात परिचय जाणून घेतला आहे. रणजित देसाई यांनी अनेक विषयांवर

कथा आणि कादंबरी लेखन केले आहे. त्यांनी नाटकेही लिहिली आहेत. त्यांची 'स्वामी' ही कादंबर खूप गाजली आणि त्यामुळेच ते 'स्वामी'कार रणजित देसाई म्हणून सर्वपरिचित झाले. योगायोगाची गोष्ट म्हणजे 'पावनखिंड' ही रणजित देसाई यांची शेवटची ऐतिहासिक कादंबरी आणि 'महारूद्र बाजीप्रभू' ही अरविंद दाढे यांची पहिली ऐतिहासिक कादंबरी. दोन्ही लेखकांनी 'बाजीप्रभू देशपांडे' या व्यक्तिरेखेवर 'पावनखिंड' व 'महारूद्र बाजीप्रभू' या कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. त्यांच्या कादंबरीलेखनामागील प्रेरणेचा आढावा या प्रकरणात घेतला आहे. रणजित देसाई यांनी विविध विषयांवर कादंबरी लेखन केले आहे आणि त्यांच्या कादंबऱ्यांना अनेक पुरस्कारही मिळाले आहेत. अरविंद दाढे यांची 'महारूद्र बाजीप्रभू' ही पहिलीच कादंबरी. तरीदेखील ही कादंबरी गाजली. त्यामुळेच त्यांनाही या कादंबरीलेखनासाठी विविध पुरस्कार मिळाले आहेत. दोन्ही लेखकांना मिळालेल्या पुरस्काराचा आढावा या प्रकरणात घेतला आहे. रणजित देसाई यांनी एकूण बारा कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. विषय आणि आशयाच्या दृष्टीने त्यामध्ये वैविध्य आढळते. सामाजिक, ऐतिहासिक, पौराणिक, चरित्रपर, कलावंतांच्या जीवनावर व प्राणीजीवनावर कादंबऱ्या लिहूनही ऐतिहासिक कादंबरीकार म्हणूनच त्यांच्याकडे पाहिले जाते. त्यातही 'स्वामी'कार रणजित देसाई म्हणून त्यांना जास्त प्रसिद्धी मिळाली. अरविंद दाढे यांची 'महारूद्र बाजीप्रभू' ही पहिलीच कादंबरी असली तरी ती अतिशय प्रभावशाली आहे. त्यांचा इतिहास हा आवडता विषय. संपूर्ण महाराष्ट्रभर त्यांनी जिजाऊ माँसाहेबांवर एक हजारच्या वर भाषणे दिलेली आहेत. या सर्व बाबींचा ऊहापोह या प्रकरणामध्ये केला आहे.

प्रकरण तिसरे :-

'पावनखिंड' आणि 'महारूद्र बाजीप्रभू' या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांचे अंतरंग या प्रकरणामध्ये दोन्ही कादंबऱ्यांचा आशय थोडक्यात सांगितलेला आहे. 'पावनखिंड' या कादंबरीमध्ये बाजीप्रभू देशपांडे यांच्या जीवनातील उत्तरार्धाचा भाग येतो. बाजीप्रभू कृष्णाजी

बांदलांचे दिवाण म्हणून कारभार पाहतात. त्यानंतर ते शिवाजीराजांच्या गोटात सामील होतात. स्वामीनिष्ठा आणि देशभक्तीसाठी प्राणत्याग करण्याची शपथ घेतात. स्वराज्यावरील फाजलखान आणि रूस्तुमजमा यांचे आक्रमण शिवाजीराजे आणि बाजी आपल्या साथीदारांच्या सहकार्याने परतवून लावतात. पण त्यानंतर एका बाजूने सिद्दी जौहर पन्हाळगडाला वेढा घालतो. तर दुसरीकडून शाहिस्तेखान अफाट फौजेसह येत असल्याची खबर येते. या संकटाला तोंड देण्यासाठीची मोहिम आखली जाते. जिवाची बाजी लालून बाजीप्रभूंचे खिंड लढवणे, शत्रूशी केलेल्या संघर्षात बाजीप्रभूंना हौतात्म्य पत्करावे लागणे इ. कथाभाग या प्रकरणामध्ये वर्णन केला आहे.

‘महारूद्र बाजीप्रभू’ या कादंबरीमध्ये बाजीप्रभूंच्या पूर्वजांचा इतिहास, बाजीप्रभूंचा जन्म, बालपण हा कथाभाग येतो. बाजीप्रभू बांदलांचे दिवाण म्हणून कारभार सांभाळत असतात. पण नंतर शिवाजीराजे त्यांना बांदलांनी रयतेवर जे अत्याचार केले त्याची जाणीव करून देतात. त्यामुळे बाजी राजांशी व स्वराज्याशी एकनिष्ठ राहण्याची शपथ घेतात. सिद्दीचा पन्हाळगडाला वेढा पडतो त्यावेळी बाजीप्रभू शिवाजीराजांसोबत सतत सावलीसारखे वावरत असतात. ज्यावेळी पन्हाळगडावरून विशाळगडाकडे जाण्याचे ठरते त्यावेळी राजांना पुढे जाण्यास सांगून बाजी गजापूरच्या खिंडीमध्ये शत्रूशी प्रचंड लढा देतात. आपल्या प्राणांचे बलिदान देऊन राजाचे प्राण वाचवतात. अशाप्रकारे कादंबरीमध्ये आलेला कथाभाग या प्रकरणामध्ये वर्णन केला आहे.

शिवाजीराजांच्या दरबारामध्ये बाजीप्रभूंसारखी स्वराज्यासाठी आणि आपल्या स्वामीसाठी प्रसंगी प्राणांचे बलिदान देणारी अनेक माणसे होती. त्यामुळेच राजे हिंदवी स्वराज्याची स्थापना करून एक बळकट राज्य स्थापन करू शकले. ‘पावनखिंड’ आणि ‘महारूद्र बाजीप्रभू’ या दोन्ही कादंबऱ्या वाचत असताना त्यांतील हृदयस्पर्शी संवादानुळे सारा इतिहास आपल्या डोळ्यांसमोर उभा राहतो. ‘पावनखिंड’ या कादंबरीमध्ये संवादावर विशेष भर दिला

आहे. तर 'महारूद्र बाजीप्रभू' या कादंबरीमध्ये संवादाबरोबरच निवेदन देखील आले आहे. 'पावनखिंड' आणि 'महारूद्र बाजीप्रभू' दोन्ही कादंबऱ्या बाजीप्रभूंच्या जीवनावर आधारीत असल्यामुळे कथानक सतत त्यांच्याभोवती फिरत राहते. त्यामुळे बाजीप्रभूंचे व्यक्तिमत्त्व उठावदार झाले आहे. दोन्ही कादंबऱ्यांमध्ये आलेल्या व्यक्तिरेखा ठसठशीत व उठावदार आहेत. दोन्ही लेखकांनी आपापल्या पद्धतीने कादंबरीमध्ये व्यक्तिरेखा साकार करण्याचा प्रयत्न केला आहे. दोन्ही कादंबऱ्यांमध्ये यात्रांचे, कुस्त्यांच्या फडांचे, कुलदेवतेचे इ. सर्व गोष्टींचे जे वर्णन आले आहे त्यामुळे तत्कालिन परिस्थिती कशा स्वरूपाची होती याचा आपणास अंदाज येतो. बाजीप्रभूंना गडांची असलेली माहिती आणि त्यामुळे स्वराज्याला झालेला फायदा याचीही माहिती दोन्ही कादंबऱ्यांमधून आपणास वाचावयास मिळते. त्याकाळची समाजरचना, सामाजिक स्थिती, लोकांचे आपापसातील संबंध या बाबींचा आढावा या प्रकरणामध्ये घेतला आहे. ऐतिहासिक वातावरणामध्ये बांदल-देशपांडे यांची लढाई, अफजलखानाचा शिवाजीराजांनी केलेला वध, गजापूरच्या खिंडीतील चित्तथरारक व हृदय पिळवटून टाकणारी लढाई या सर्व गोष्टींचा तिसऱ्या प्रकरणामध्ये आढावा घेतला आहे.

प्रकरण चौथे :-

'साम्य व भेद' या चौथ्या प्रकरणामध्ये तुलना म्हणजे काय ? याचे सविस्तर विवेचन केलेले आहे. तुलनेच्या अनेक समीक्षकांनी ज्या व्याख्या केलेल्या आहेत त्यांचा समावेश केला आहे. 'पावनखिंड' आणि 'महारूद्र बाजीप्रभू' या दोन्ही कादंबऱ्यांतील भाषाशैली, निवेदनशैली अतिशय प्रभावी आहे. निवेदनासाठी नागर भाषेचा वापर केला आहे. तर प्रसंगी ग्रामीण बोलीभाषा वापरलेली दिसून येते. कादंबरी प्रभावशाली व उठावदार होण्यासाठी संस्कृत शब्द, वाक्प्रचार, फार्सी शब्द या सर्वांचा योग्य तेथे वापर केलेला दिसून येतो. 'महारूद्र बाजीप्रभू' या कादंबरीमध्ये तत्कालीन पत्राचा नमूना देखील आलेला आहे. आपल्या देशाला

पारतंत्र्याच्या बेडीतून मुक्त करण्यासाठी शिवाजीमहाराजांपासून अनेक थोर नेत्यांनी प्रयत्न केले व प्रसंगी आपल्या प्राणांची आहुतीदेखील दिली. देशहितासाठी अनेक जणांनी पुढाकार घेतला. त्याची मुहुर्तमेढ रोवण्याचे काम खऱ्या अर्थाने शिवाजीमहाराजांनीच केले आहे. देशासाठी झटणारी अनेक माणसे आपल्या देशात होऊन गेली. परंतु आज पूर्वीची ती परिस्थिती राहिलेली नाही. आज माणुसकी देखील बघायला मिळत नाही. शिवाजीराजे, बाजीप्रभू, शिवा काशिद, जिजाऊमाता यांनी स्वराज्यासाठी आपला देह झिजवला त्यामुळेच ते कीर्तीमान झाले. त्यांच्या कीर्तीचा आदर्श घेऊन आज आपणदेखील तशी कीर्ती प्राप्त केली पाहिजे हा उद्देश डोळ्यांसमोर ठेवूनच 'पावनखिंड' आणि 'महारूद्र बाजीप्रभू' या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांची निर्मिती झालेली आहे. आजपर्यंत ज्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या निर्माण झाल्या त्यांच्या मागे देखील हाच उद्देश आहे. या सर्व बाबींचा या चौथ्या प्रकरणामध्ये सविस्तरपणे आढावा घेतला आहे. आपण कोणतीही कादंबरी वाचत असताना सर्वात अगोदर कादंबरीचे शीर्षक वाचतो. शीर्षकामुळे कादंबरीमधील आशय समजण्यास बरीचशी मदत होते. या गोष्टीचा देखील आढावा या प्रकरणामध्ये घेतला आहे.

वरील चार प्रकरणामध्ये ज्या विविध मुद्द्यांचा दोन्ही कादंबऱ्यांच्या अनुषंगाने व्यापक स्वरूपामध्ये अभ्यास केलेला आहे. त्याचा सारांशरूपाने आढावा या पाचव्या प्रकरणामध्ये घेतलेला आहे. त्याचप्रमाणे अरविंद दाढे यांची मुलाखत, त्यांचे छायाचित्र, संदेश आणि स्वाक्षरी, रणजित देसाई यांचे छायाचित्र या सर्व बाबी संदर्भग्रंथ सूचीनंतर आलेल्या आहेत.